

ПРИМІТКИ

Специфіка пропонованих приміток обумовлена подвійним призначенням цієї книги. З одного боку, «Історія української літератури» М. С. Грушевського є величною пам'яткою української культури і має бути перевидана відповідно до цього її статусу — з мінімальним, як уже зазначалося, втручанням до авторського тексту. З другого ж боку, це не музейний експонат, а жива, талановита, надзвичайно багата думкою наукова праця, яку треба якнайшвидше повернути до вітчизняного наукового обігу. Проте потрібна вона не лише науковцям. В наш час, коли підручники старіють вельми швидко, перші три томи давньої — але аж ніяк не застарілої — праці М. С. Грушевського стануть таким необхідним нині студенту-україністу посібником з давньої української літератури, з успіхом заповнюючи фактично існуючу лакуну. Допомогти книзі виконати це друге призначення і має коментар.

Тут треба ще раз нагадати, що М. С. Грушевський писав перші томи «Історії української літератури» в тяжких умовах вимушеної еміграції, позбавлений робочої бібліотеки, яка згоріла під час громадянської війни; загинув й особистий архів ученого, серед рукописів котрого були, безперечно, й підготовчі матеріали до цієї фундаментальної праці. Все це вимусило дослідника часом посилатися на своїх наукових попередників не *de visu*, а з пам'яті, що, у свою чергу, призвело до певного збіднення бібліографічного апарату, а подекуди — й до помилок. Звідси — необхідність «розкриття» цих посилань Грушевського за сучасним міжнародним науковим стандартом (виняток становлять деякі застарілі навчальні посібники). Це треба було зробити й для того, щоб студент, молодий науковець, інший читач, який зацікавиться поставленою істориком проблемою, названим ним виданням чи розвідкою, швидше зміг віднайти потрібну працю в бібліотеці, а той читач, який живе далеко від наукових книгозбірень, — одержати можливість замовити в них цю працю або її ксерокопію чи мікрофільм.

Не можна, звичайно, запліщувати очі на те, що праця Грушевського вийшла в світ майже сімдесят років тому. Отже, коментар має також дати певний компендіум сучасного стану вивчення тієї проблематики історії літератури та фольклору Київської Русі, що в ній відбилася. Тут з'ясовується новизна та оригінальність певної концепції (думки, гіпотези, інтерпретації пам'ятки) українського дослідника, доля її в подальшому розвитку історії вітчизняної літератури, пропонується прогноз — там, де це необхідно, — використання її в майбутньому. Оскільки ж чимало розглянутих Грушевським проблем української медієвістики лишаються остаточно не вирішеними, автори коментаря вимушені часом викладати й власний погляд на них. Зазначено новітні видання пам'яток, а також головні дослідження, що вийшли з друку після першого видання праці Грушевського — у разі потреби стисло анотовані. Більш широкі списки літератури з відповідного питання читач знайде в запропонованих бібліографічних довідниках.

**СПИСОК
СКОРОЧЕНЬ, ЩО ВИКОРИСТАНІ В ПРИМІТКАХ**

Адрианова-Перетц, Покровская...— Библиография истории древнерусской литературы: Древнерусская повесть / Сост. В. П. Адрианова-Перетц, В. Ф. Покровская. М.; Л., 1940. Вып. 1; *Білецький*. Хрестоматія...— Хрестоматія давньої української літератури: До кінця XVII ст. / Упоряд. О. І. Білецький. 3-є вид., доп. К., 1967; ВУАН — Всеукраїнська Академія наук; ДІМ — Державний історичний музей (Москва); ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения (Санкт-Петербург); ЗНТШ — Записки Наукового товариства імені Шевченка (Львів); *Махновець*. Давня... — Українські письменники: Біо-бібліографічний словник: У 5 т. К., 1960. Т. 1 / Уклад Л. Є. Махновець; *Назаревский*. Библиография... — Библиография древнерусской повести / Сост. А. А. Назаревский. М.; Л., 1955; ОЛДП — Общество любителей древней письменности (Санкт-Петербург); ОЛЯ — Отделение литературы и языка АН СССР (Москва); ОРЯС — Отделение русского языка и словесности Академии наук (Санкт-Петербург; Петроград — Ленинград); ПДП — Памятники древней письменности (Санкт-Петербург); ПДПИ — Памятники древней письменности и искусства (Санкт-Петербург); ПЛДР — Памятники литературы Древней Руси (Москва) ПСРЛ — Полное собрание русских летописей. Словарь XI—XIV... — Словарь книжников и книжности Древней Руси. Л., 1987. Вып. 1; ТОДРЛ — Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР; ХИФО — Харьковское Историко-филологическое общество; ЦНБ — Центральна наукова бібліотека АН України ім. В. І. Вернадського; ЧИОНЛ — Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (Киев); ЧОИДР — Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете; АТ — *Adrne A., Thompson S.* The Types of the Folktale. Helsinki, 1961.

На думку дослідників, початки літературознавчих знань — історії й теорії літератури як мистецтва слова — зародилися ще у давні часи. Роздуми про мистецтво слова зустрічаються у пам'ятках індійського народу — індійських ведах (X—II ст. до н. е.), у китайських — «Книзі легенд» («Шуцзін» — XIV—V ст. до н. е.), у давньогрецьких «Іліаді» та «Одіссеї» (VIII—VII ст. до н. е.) та ін.

Перші обґрунтування мистецтва та літератури як проблеми прекрасного зроблено мислителями античності — учнем Сократа Платоном (427—347 до н. е.), Арістотелем (384—322 до н. е.), Горацієм (65—8 до н. е.) та ін. Загальнотеоретичні проблеми історії й теорії літератури привертали увагу діячів епохи Відродження — Данте «Про народну мову», лекції Бокаччо про «Божественну комедію». В епоху Відродження було заново відкрито «Поетику» Арістотеля, що мало велике значення для подальшого літературознавства й історії літератури. Хоч, на думку дослідників, історія літератури існує кілька тисячоліть, література як письмова форма мистецтва слова усвідомлюється дослідниками водночас зі становленням буржуазного ладу (Гегель, 1770 — 1831).

В Україні перші історико-теоретичні, філософські праці про художню літературу створили М. Смотрицький, Ф. Прокопович, М. Довгалевський, Г. Сковорода, М. Максимович, М. Петров, В. Перетц, О. Потебня, І. Франко, М. Драгоманов та ін.

Цицерон (Cicero) Марк Туллій (106 — 43 до н. е.) — римський письменник, оратор, політичний діяч. До його творчої спадщини належать трактати (певні з них мають діалоговану форму) з риторики («Про оратора»), філософії, політики, «Про межі добра і зла», «Про природу богів». Г. С. Сковорода переклав один із його трактатів — «Про старість».

Кондрад Геснер (Gesner — по лат. Gesnerius, (1516—1565) — «батько історії літ.», видатний учений, проф. грецької мови в Лозанні, потім філософії — в Цюриху, де він займався ще й медициною. Його праця «*Bibliotheca universalis seu catalogus omnium scriptorum locupletissimus in tribus linguis Graeca Latina et Hebraica ets*» (Цюрих, 1545—1555) мала велике значення для історії літератури. Він досліджував природу й типологію мов. Започаткував перший природничо-історичний музей, влаштував ботанічний сад, написав чимало досліджень у галузі медицини.

Фр. Бекон — Бекон (Васон) Френсіс (1561—1626) — англійський філософ, родоначальник англійського матеріалізму, автор теорії індукції — методу наукового пізнання, який передбачає ґрунтовне вивчення дослідних даних. Бекон в основі існування матерії бачив рух розрізнених частинок.

Поп (Pope) Олександр (1688—1744) — автор ряду поем («Досвід про людину», «Досвід про критику»), перекладів «Іліади» й «Одіссеї».

Гердер (Herder) Йоган Готфрід — (1744—1803) — німецький письменник, учень знаменитих німецьких філософів Канта, Гамана, близький друг Гете. Гердер увійшов в історію світової культури як один із відкривачів цінності духовної культури різних народів. Йому належать твердження про те, що «Іліада», «Одіссея», «Біблія» — пам'ятки народної словесності. Мойсей, на думку дослідника, такий же національний єврейський герой, як Одісей — грецький. Гейне писав про Гердера, що для нього «усе людство було ніби однією арфою в руці великого артиста; кожний народ здавався йому окремою струною, але він розумів загальну гармонію, що витікала з цих різних акордів». Говорячи про історичний принцип висвітлення літератури, С. Грушевський має, очевидно, на увазі твори Гердера «Фрагменти про нову німецьку літературу», «Листи про вивчення теології», «Про найдревніші пам'ятники людського роду» та ін.

На працях Гердера виховувались українські учені М. Максимович, А. Метлинський.

Сталь (Stael), Сталь-Гольштейн за чоловіком, дівоче прізвище *Неккер Анна Луїза Жермена* (1766—1817) — французька письменниця, публіцист, теоретик літератури, автор численних романів, філософських та літературно-критичних творів. М. Грушевський має на увазі її працю «Про літературу, розглянуту у зв'язку із громадськими настановленнями» (1800).

Монтеск'є (Montesquien) Шарль Луї де Секонда (Secondat), барон де Ла Бред (1689—1755) — французький письменник.

Симсон Полоцький (до чернецтва Самуїл Омелянович Петровський-Ситніанович (1629—1680) — український, білоруський та російський письменник, педагог, церковний діяч, автор шкільних драм, поезій, один із організаторів слов'яно-греко-латинської академії в Москві.

Соболевський Олексій Іванович (1857—1929) — російський академік, автор ряду літературознавчих, мовознавчих та фольклористичних досліджень, упорядник збірок народнопоетичних творів.

Епіфаній Славинецький (?—1675) — український і російський письменник, дослідник, педагог, викладач Києво-братської колегії, ректор першої греко-латинської школи в Москві. Його перу належить ряд праць, окрім згаданої: «Філологічний лексикон», «Громадянство звичаїв дитячих» та ін.

Євгеній Болховітінов — Болховітінов Євфимій Олексійович (у чернстві Євгеній) (1767—1837) — російський історик, бібліограф, археолог, митрополит Київський з 1822 року. Йому належить ідея розкопок Десятинної церкви, Золотих воріт та інших древніх пам'яток Києва.

Греч Микола Іванович (1787—1867) — російський філолог, письменник, журналіст, автор ряду романів, мовознавчих та літературознавчих праць.

Максимович Михайло Олександрович (1804—1873) — видатний український та російський учений-славист, ботанік, фольклорист, перший ректор Київського університету з 1834 року, чл. кор. Петербурзької АН.

Шевирев Степан Петрович (1806—1864) — російський критик, історик літератури, поет, академік Петербурзької АН, автор філософсько-пейзажної лірики, історичної поезії, теоретичних і літературно-полемічних статей.

Буслаєв Федір Іванович (1818—1897) — російський мовознавець, літературознавець, історик мистецтва, фольклорист. М. Грушевський, очевидно, мав на увазі його праці про історію літератури та мови Древньої Русі і фольклористичні дослідження «Про вплив християнства на слов'янську мову. Досвід історії мови за Остромировим євангелієм», «Досвід історичної граматики російської мови», «Історична хрестоматія церковнослов'янської і давньоруської мов», «Про епічне вираження української поезії», «Російська поезія 17 ст.», «Про народність у давньо-

руській літературі та мистецтві», «Російська поезія XI і поч. XII ст.», «Найдревніші епічні легенди слов'янських племен».

Пипін Олександр Михайлович (1833—1904) — російський історик літератури, академік Петербурзької АН, автор ряду праць з російського та українського фольклору, етнографії, зокрема «Історії слов'янських етнографій», тощо.

Гервінус (Gervinus) Георг Готфрід (1805—1871) — відомий німецький історик. Як учений сформувався під впливом професора Гельденбергського університету німецького історика Шлоссера Фрідріха Крістофа (1776—1861), його праця «Вступ до історії XIX ст.», перекладена російською мовою М. Антоновичем (СПб., 1864), була заборонена в Німеччині. Особливе значення мають праці Гервінуса «Принципи історіографії», «Історія німецької національної літератури», восьми томна «Історія XIX ст.» та ін.

Сент-Бев (Sainte-Beuve) Шарль Огюстен (1804—1864) — французький критик, письменник, основоположник біографічного методу дослідження історії літератури, який підготував психологічну теорію творчості кінця XIX — поч. XX ст.

Веселовський Олександр Миколайович (1838—1906) — видатний російський учений, історик, теоретик літератури, фольклорист, автор численних досліджень історії словесності, зокрема «Історичної поетики», «Досвіду з історії розвитку християнської легенди», «З історії розвитку роману й повісті» та ін.

Костомаров Микола Іванович (1817—1885) — видатний український історик, прозаїк, поет, драматург, фольклорист і етнограф. Його перу належать збірки поезій, драматичні твори, фольклорні записи. Особливу цінність мають дослідження «Про історичне значення російської народної поезії», «Слов'янська міфологія», «Південноруські літописи, відкриті і видані М. Білозерським», «Пам'ятники старовинної російської літератури. Видані графом Григорієм Кулішовим-Безбородьком. Повісті релігійного змісту, древні повчання і послання, витягнені з рукописів Миколою Костомаровим» та ін.

Потебня Олександр Опанасович (1835—1891) — видатний український мовознавець, літературознавець, фольклорист, один з основоположників психологічного методу дослідження словесності. Говорячи про відродження уваги до давньої літератури, М. Грушевський, мабуть, мав на увазі дослідження О. Потебні «Із лекцій по теорії словесності», «До історії звуків російської мови», «Із записок по теорії словесності» тощо.

Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895) — видатний український історик, фольклорист, літературний критик. Для висвітлення історії української літератури від давнини до сучасності особливе значення мають його праці «Малорусія у її словесності», «Новий погляд на великоруський богатирський епос», «Дві південноруські інтермедії початку XVII ст.», «До історії вірша на Україні» тощо.

«Молодик» — український літературно-художній альманах (1843—1844), видавав у Харкові й Петербурзі Іван Бецький за сприяння Г. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова та ін.

Вагилевич Іван Миколайович (1811—1866) — український письменник, фольклорист, археолог, учасник гуртка «Руська трійця», брав участь у виданні фольклорно-літературних альманахів «Русалка Дністровая» (1837) та «Вінок русинам на обжинки» (1846—1847).

Головацький Яків Федорович (1814—1888) — відомий український поет, фольклорист, професор Львівського університету. Учасник гуртка «Руська трійця», один із упорядників альманаху «Русалка Дністровая».

Вакхер (Wachler) Йоганн Фрідріх Людвіг — німецький історик літератури (1767—1838); найвизначніші праці: «Deutschen Vorlesungen

über die Geschichte der Nationalliteratur», «Geschichte der historischen Forschung und Kunst», «Lehrbuch der Literaturgeschichte».

Прижов Іван Гаврилович (1827—1885) — російський етнограф, автор статей, нарисів. Крім праці, згаданої М. Грушевським (повне видання було здійснено лише 1958 р.), йому належить кілька студій над українською літературою, наприклад "Кобзар" Т. Г. Шевченка» (1857), звернення-прокламація до українського народу «Лист до громади» та ін.

«*Руська правда*» — збірник норм давньоруського права XI—XII ст., що впливав на розвиток правових законів українського, російського, білоруського та литовського феодального права в період Київської Русі. Перші списки її були знайдені В. М. Татищевим 1738 р.

«*Олегові договори*» — Договори давньоруського князя Олега (?—912), який з 879 р. князував у Новгороді при малолітньому Ігорі. Вбивши київських князів Аскольда і Діра, Олег оволодів Києвом (911 р.), здійснив похід на Візантію і примусив її підписати вигідний для Русі договір.

Платон, справжнє ім'я *Арістокл* (427—347 до н. е.) — давньогрецький філософ, засновник філософської школи — Академії в Афінах, учень Сократа. Філософська концепція Платона трактувала світ матеріальний як відображення тіні світу ідей. Світ незмінних потойбічних ідей — «Світ за Платоном» — є прообразом світу речей і метеою, яких вони прагнуть. Платон відстоював ідею створення світу Богом.

Ніцше (Nietzsche) Фрідріх (1844—1900) — німецький філософ-ідеаліст, котрий в об'єктивному світі абсолютизував волю, інстинкт й інтуїцію, в основі розвитку суспільства вбачав боротьбу двох протилежних сил — сильних і слабких.

Ковалевський Максим Максимович (1851—1916) — український історик, видавець журналу «Вестник Европы», учасник енциклопедичного видання «Український народ в його минулому і сучасному». Йому належать дослідження «Нарис походження і розвитку сім'ї та власності», «Економічне зростання Європи до виникнення капіталістичного господарства», «Общинне землеводіння в Малоросії у XVIII ст.».

Вовк (Волков) Федір Кіндратович (1847—1918) — український антрополог, археолог, фольклорист, етнограф, автор досліджень «Етнографічні особливості українського народу», «Антропологічні особливості українського народу».

Ендосмос — процес просочування із зовнішньої сфери всередину середовища.

Екзосмос — процес просочування із середовища назовні.

ПОЧАТКИ І РОЗВІЙ СЛОВЕСНОГО МИСТЕЦТВА

Підтримуючи психологічну теорію про аналогічні процеси розвитку мов і художніх образів, М. Грушевський, наголошує на синкретичності первісного мистецтва.

Шлегель (Schlegel) Фрідріх (1772—1829) — німецький історик літератури, критик, поет, філософ, мовознавець. М. Грушевський цитує його працю «Розмова про поезію» (1800).

Вундт (Wundt) Вільгельм Макс (1832—1920) — німецький психолог, філософ-ідеаліст, фізіолог, мовознавець, один із засновників експериментальної психології.

Розвій і диференціація словесності

Гіпотезу М. Грушевського підтверджують праці інших дослідників: Е. Тайлора «Первісна культура», Д. Д. Фрезера «Золота гілка», «Фольклор у „Старому завіті“» та ін., В. Я. Проппа «Історичні корені чарівної казки» та ін.

СОЦІАЛЬНА І КУЛЬТУРНА ОБСТАНОВКА УКРАЇНСЬКОЇ ТВОРЧОСТІ

Розділ присвячений відомому українському ученому-історику, етнографу, фольклористу, професору Київського університету Антоновичу Володимирі Боніфатійовичу (1834—1908).

Чорноморсько-дунайська доба. Боротьба культур

Для вченого, котрий через відсутність незаперечних наукових доказів лише проектує певні припущення про дійсний стан життя людей в ту чи іншу епоху, особливо важлива відмова від категоричності, вибір стилю роздумів, як, наприклад, робить це М. Грушевський, описуючи писемну традицію східних слов'ян. Аналізуючи величезну історію кочівництва численних племен, які населяли тоді землі теперішньої України та сусідні з нею, зокрема причорноморські та придунайські, він наголошує на синкретизмі культур Чорномор'я, відголоски яких знаходимо сьогодні у творах фольклору, в естетичному, художньому мисленні нашого народу, в типології поезики фольклорних жанрів різних націй.

Доба киево-галицько-волинська та її пізніші відгомони

Ця тема глибше і конкретніше знайшла своє втілення в «Історії України-Руси». У даному томі цей розділ ілюструє класові та національні суперечності, котрі відбувалися на українських землях із середини X ст. до середини XIX ст. За ці десять століть народ сформувався на території України в національне ціле у вимушеному спілкуванні з багатьма традиціями інших народів, що полишило слід у творах різних жанрів, типології художніх образів, мовному масиві, символіці тощо.

Поза сумнівом, різні релігійні впливи — православ'я і католицизм — не пройшли безслідно для міфологічного мислення, ритмічної організації, так би мовити, «архітектури» фольклорних творів.

Таким чином, М. С. Грушевський цілком логічно підводить ґрунт для наступного питання в аналізі фольклорно-літературної історії України.

СТАРШІ ВЕРСТВИ УКРАЇНСЬКОЇ УСНОЇ ТРАДИЦІЇ

Дослідження міфологічного мислення на полі конкретної історії формування і життя нації, реконструкції її мовного світу у зв'язку із психологією мислення належить саме видатному українському вченому О. Потебні.

Золя (Zola) Еміль (1840—1902) — французький письменник, розробив теорію натуралізму (праці «Романісти-натуралісти», «Експериментальний роман» тощо), втілював її у своїх творах «Жерміналь», «Пастка» тощо). Уже в 70-х роках минулого століття навколо Золя сформувалася натуралістична школа: Г. де Мопассан, Ж. К. Гюїсманс, А. Сеар, Л. Енник, Е. де Гонкур, А. Доде та ін.

Штейнталь (Steinthal) Гейман (1823—1899) — німецький філософ і мовознавець, один із основоположників психологічного методу в мовознавстві.

Гумбольдт (Humboldt) Вільгельм (1767—1835) — німецький мовознавець, один із засновників Берлінського університету, прихильник психологічного методу в мовознавстві, основоположник порівняльно-історичного методу вивчення мов.

Відгомони творчості родоплеменних часів

Цінність цього розділу перш за все в спробі проаналізувати поетичну структуру і належність до певної традиції обрядової, ліричної та історичної поезії з погляду музикознавчого. Поручуючи притаманну фольклористично-літературознавчим дослідженням форму, взявши на озброєння музикознавчий метод досліджень Ф. М. Колесси, М. С. Грушевський переконливо доводить оригінальність, «місцевість» української ліричної традиції, наявність у найдавніші часи кількох типових форм творчості обрядової поезії та речитативних жанрів — замовлянь, голосінь і героїчних «слів» — величань, епічних жанрів — дум.

Традиції музикознавчого дослідження історії народної поезії, народної епохи, започаткованої в минулому М. Лисенком, Ф. Колессою, О. Колессою, О. Потебнею, М. Грушевським, розвинулися в пізніші часи. Чимало відповідей на поставлені проблеми, крім наукових джерел, наведених ученим, можна знайти у таких дослідженнях: *Гнатюк В. М.* Пісенні новотвори в українсько-руській народній словесності // *Гнатюк В. М.* Вибрані статті про народну творчість. К., 1966; *Гордійчук М. М.* Про музичні особливості народних дум та історичних пісень // *Історичний епос східних слов'ян*. К., 1958; *Іваницький О. І.* Композиційні особливості взаємодії слова і музики в українській народній пісні: Автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства. К., 1972; *Лещенко І. Ф.* Національні традиції в музиці як історичний процес. К., 1973; *Грица С. Й.* Мелос української народної епіки. К., 1979.

Глюк (Gluck) Хрістоф Віллібальд (1714—1787) — чех за національністю, представник віденської класичної школи, реформатор опери XVIII ст., автор опер «Орфей і Еврідіка», «Іфігенія в Тавриді» тощо.

Пісня про Стефана-воеводу «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш» докладно аналізується І. Я. Франком у його «Студіях над українськими народними піснями»: *Франко І. Я.* Твори; В 50 т. К., 1983. Т. 43.

Перетц Володимир Миколайович (1870—1935) — російський та український історик літератури, академік Петербурзької АН, дослідник давньоруської і давньої української літератури, фольклору, палеографії, текстології, методології літератури тощо.

Соболевський Олексій Іванович (1857—1929) — російський учений, мовознавець, фольклорист, дослідник літератури, академік Петербурзької АН.

Обрядові дії

Даний розділ автор «Історії української літератури» розглядає з погляду міфологічної психології давньої людини. М. С. Грушевський зауважує, що цінними тут є праці англійського етнолога Д. Д. Фрезера, в яких цитується й український етнографічний матеріал. Учений мав на увазі видане в минулому столітті (1890), нині перевидане (в 30-х і 80-х роках ХХ ст.), дослідження про походження релігій народів світу «Золота гілка», Матеріали, зібрані англійським етнологом, стали основою багатьох досліджень пізнішого часу, зокрема праці В. Я. Проппа «Історичні корені чарівної казки», «Весняно-літні календарні обряди росіян, українців, білорусів» В. К. Соколової, «Зимова календарна поезія західних і східних слов'ян» В. К. Виноградової, «Величальні пісні українського народу» О. І. Дея тощо.

Молитви і заклання

Бібліографічний матеріал, поданий М. Грушевським до цього розділу, досі залишається найбагатшим з погляду фольклорних записів. На жаль, через вульгарно-соціологічну течію в радянській фольклористиці, боротьбу з міфологічними жанрами, релігією та замовчування багатьох жанрів, у котрих у тій чи іншій мірі проявлялися мотиви релігійні, замовляння, а тим паче молитви, фактично вилучалися з фольклористичного обігу; в підручнику для вузів «Українська народна поетична творчість» (К., 1965) вони розглядалися як винятково поетичні твори з утилітарним, переважно господарським або політичним характером (антикріпосницькі, антипанські). Грушевський коментує поданий матеріал з погляду історичних впливів, не намагаючись реставрувати їхню ритміку, символічне значення окремих розділів, поетичний склад, котрий зумовлює той лікувальний ефект, якого досягає замовляльний. З розвитком природничих наук, психології як одного з продуктів людської і космічної енергії постає потреба вивчати замовляння і молитви у їх ритмічній, поетичній організації, як одного із факторів організації біоенергії людини. Фактично досі ніхто не дав такої повної характеристики цих жанрів.

Міллер Всеволод Федорович (1848—1913) — російський фольклорист, мовознавець, етнограф, академік Петербурзької АН.

Похоронна обрядовість і голосіння над помершими

В українській фольклористиці і до М. С. Грушевського, і після нього похоронна обрядовість і голосіння — одла із найменш вивчених матеріалів.

Страх людини перед смертю, марновірство, викликане цим страхом, з одного боку, і релігійні правила поведінки — з іншого, не дозволяли відтворювати похоронні плачі без померлого, бо це могло викликати нову смерть, розгнівити бога або померлого, тощо. А в час похорону записувачу важко дослухатися до тексту голосіння. Саме тому в різних збірниках фольклору мало голосінь.

Аналізуючи наявний матеріал, М. С. Грушевський знову ж намагається залучити порівняльний аналіз близьких міфологічних форм — замовлянь, молитов, з'ясувати конкретні історичні обставини, що зумовили появу певних символів у голосіннях. Важливим у даному розділі є той науковий апарат, на який посилається учений і який з відомих історичних обставин ХХ ст. не фігурує у працях дослідників радянської доби.

Леві-Брюль (Levy-Brule) Люсьєн (1857—1939) — французький соціолог, психолог та етнограф. М. С. Грушевський має на увазі його праці «Психологія диких народів», «Думки первісних народів» тощо.

Робоча пісня

Висновки М. Грушевського про українські народні трудові пісні як такі, що не відіграють уже ритмічно-організаційної ролі, а лише співаються принагідно — під час певної роботи або в обрядових діях, цілком правомірні. Багата обрядова палітра, емоційне забарвлення, нерідко класові мотиви свідчать про досить пізній період їх існування, а то й створення.

Пісня, котра за змістом близька до російської «Дубинушки», справді тісно пов'язана з процесом праці — забиванням паль на ріці — і «призначалася» для колективного виконання з метою організації роботи.

Проте вона не може бути визначальною, як досі писалося у розділі «Трудові пісні» (Українська народна поетична творчість. К., 1965), для характеристики цього жанру у фольклорі українського народу, оскільки є фактично одиничним ілюстративним матеріалом.

Милорадович Василь Петрович (1846—1911) — український фольклорист, етнограф, автор досліджень народної медицини, демонології, публікатор українських народних замовлянь, легенд тощо.

Квітка Климентій Васильович (1880—1953) — український музикознавець-фольклорист, автор досліджень про українські народні пісні. Записував народні пісні з голосу Івана Франка та своєї дружини Лесі Українки.

Прозова традиція

Дослідника М. Грушевського передусім цікавлять історичні факти мандрування культури тієї людності, котра населяла певну територію, зумовила ті чи інші погляди на життя, виражені через міфологічне, символічне мислення.

Історичний принцип розгляду різних давніх контактів народів пояснює ту спільність, типологічність ряду мотивів, образів легендарного, казкового епосу, загадок і прислів'їв, які ми відкриваємо для себе, порівнюючи відповідні жанри різних народів. Відомо, наприклад, що тваринний казковий епос різних народів, витoki якого приписують езопівській традиції, типологічний майже в усіх азійських і європейських країнах і несе в собі відголоски древньоіндійської збірки «Панчатантра».

Для міфологічної легенди як жанру характерний прийом художнього паралелізму, розрахований на емоційну, співчутливу реакцію слухача. Вона вільніша у своїх художніх модифікаціях, ніж казка, бо передбачає варіантність мотивів перетворення людей у різні рослини, тварини, урочища тощо. Саме тому легенди «національніші»: вони прив'язані до конкретних місць, регіональних особливостей, фауни, флори тощо.

Гнатюк Володимир Михайлович (1879—1926) — видатний український фольклорист, етнограф, чл.-кор. Петербурзької АН, автор досліджень у галузі фольклористики, мовознавства, збирач усіх жанрів фольклору, укладач збірок «Коломийки», «Гаївки», «Колядки і щедрівки», «Знадоби до української демонології», «Українські народні байки» тощо.

Дашкевич Микола Павлович (1852—1908) — український і російський літературознавець і фольклорист, академік Петербурзької АН, проф. Київського університету.

Медієвістика — розділ історичної науки, предметом якого є історія Західної Європи середніх віків.

Чубинський Павло Платонович (1839—1884) — видатний український фольклорист, письменник, юрист, нагороджений золотою медаллю Російського географічного товариства і медаллю Міжнародного конгресу в Парижі за семитомне видання фольклору «Праці етнографічно-статистичної експедиції Російського географічного товариства в Західно-Руський край» (1872—1878).

Рудченко Іван Якович (1845—1965) — відомий український письменник (псевдонім *Іван Білик*), критик і фольклорист. Упорядник першої окремої збірки українських народних казок «Народні південноруські казки» (1869; 1970), уманських пісень тощо.

СЛОВЕСНІСТЬ ЧАСІВ НОВОГО РОЗСЕЛЕННЯ І ПІЗНІШИХ

Детальний науковий аналіз обрядових дійств і поезій, згадуваних М. Грушевським, читач може знайти у вищезгаданих працях В. К. Соколової «Весняно-літні календарні обряди росіян, українців і білорусів», І. М. Виноградової «Зимова календарна поезія західних і східних слов'ян», а також у статті К. Копержинського «Календар народної обрядовості новорічного циклу» (у науковому щорічнику «Первісне громадянство, його пережитки на Україні». К., 1929. Вип. 3). У цих працях ретельно зібрана бібліографія українського, а також всеслов'янського фольклору та наукової літератури, котра проливає світло на цей розділ.

Ефремов Сергій Олександрович (1876—1937) — український вчений, дослідник творчості Т. Г. Шевченка, літературного процесу на Україні, автор «Історії українського письменства» (1911).

Річний сільськогосподарський курс і його обходи

Цікавою є згадка М. Грушевського про свято Кузьми-Дем'яна. Варіації цього словосполучення власних імен зустрічаються в українській народній творчості, зокрема у казці. На думку В. Гіппіуса, свято Кузьми-Дем'яна православна церква святкує тричі — 1 липня, 7 жовтня, 1 листопада.

1 липня церква шанує безкорисливих лікарів-римлян Кузьму й Дем'яна, у 284 році, за царя Кирила, звинувачених у чарівництві.

17 жовтня церква поминає однойменних братів-лікарів, котрі жили за арабського царя Діоклетіана і яких було віддано на тортури, але вони врятувалися чудом.

1 листопада святкується свято на честь двох братів, котрі мирно померли у Феремані.

Образ Кузьми-Дем'яна під впливом церковних молитов широко побутує у замовленнях, казках. В «Енеїді» (ч. V) і І. П. Котляревський дав такі свідчення образів українського казкового епосу, відомих йому у XVIII ст.:

Котигорох, Іван Царевич,
Кухарич, Сучич і Налетич,
Услужливий Кузьма-Дем'ян,
Кошій з прескверною Ягою...

МОТИВИ ОБРЯДОВОЇ ПІСНІ

Обрядове величання.

Поезія родинно-господарського побуту

Найбільш сприйнятими для церкви виявилися жанри колядування і шедрування. Диференціюючи їх за образами величання, М. Грушевський заперечує походження цього різновиду фольклорної поезії від імущих класів. У статті «Що таке поезія?» І. Франко, як і М. Грушевський, наголошував на традиціях святкового величання, функціях поетичної вигадки колядки або шедрівки. Стан людини, втомленої повсякденною працею, постійним клопотом про день завтрашній, сім'ю, вимагав певного «виплеску» почуттів, катарсису, визнання своєї значущості в житті. Таким чином, величальні обряди були своєрідним, рідкісним, але вдалим засобом народної філософії водночас психотерапії, спрямованої на виховання гуманних почуттів, людинолюбства, потреби жити так, щоб заслужити людську повагу.

У різдвяних колядках автор констатує образи світового (райського) дерева, віщих птиць, тим самим ще раз засвідчивши їхню причетність до давніх міфологічних вірувань. Теоретична думка останніх десятиріч досить повно розвинула міфологічні вчення О. Афанасьєва, О. Потебні про древо світове, віщих птиць. Читачеві, який бажає ближче познайомитися з генезисом художніх образів, притаманних поезії обрядовій та міфологічній і казковій прозі, радимо звернутися до праці російського дослідника В. М. Топорова „Світове древо“, універсальний образ міфопоетичної свідомості» (Всесвіт. 1977. № 6), З. П. Соколової «Культ тварин у релігіях» (М., 1972). Цінні матеріали можна почерпнути з енциклопедичного видання «Міфи народів світу» (М.; Л., 1980. Т. 1; 1982. Т. 2).

Багатий матеріал пісень новорічного циклу поданий в академічному виданні «Колядки та щедрівки» (К., 1965).

Не можна поминути помічений ученим в українських колядках, притаманний давнім звичаям обряд ініціації — посвячення (ініціо). Цей обряд у різних народів детально описаний у працях «Золота гілка» Д. Фрезера, «Первісна культура» Е. Тайлора та «Історичні корені чарівної казки» В. Я. Проппа.

Спостереження над традицією кольорів дає підстави деяким дослідникам говорити про стародавність поетичних мотивів, котрі відображали культурно-естетичні вимоги свого часу — віків залізного, мідного, золотого. Цікаві висновки можна знайти у праці М. О. Чмихова «Джерела язичництва Русі» (К., 1990).

Поезія подружжя

Звертаючись до багатого фактичного матеріалу, який, на думку автора книжки, свідчить про завоювання нареченим молодой, М. Грушевський проводить паралель між громадською роллю і побутовими обставинами життя сім'ї, вбачаючи у хорових супроводах дружок і бояр відголоски дружинних і козацьких традицій. Надаючи особливої уваги обрядовій символіці, він, як і інші дослідники, бачить у весіллі велике театралізоване дійство, яке фокусує в собі певні суспільні відносини, переломлюючись крізь відносини родові, сімейні. Певною суперечністю спостереженням М. Грушевського є факти, наведені в «Описі України» (К., 1990) Гійомом Левассером де Бопланом, французьким військовим інженером, котрий ще у XVII ст. описав побачені в Україні звичаї сватання дівчиною хлопця. Свідчення Боплана про демократичність української дівчини, поодинокі звичаї висватування нею чоловіка, «безправ'я» хлопця, який не може відмовити сватачці, не враховуються М. Грушевським у його розгляді весільного звичаю.

Характеризуючи весільну атрибутику і символіку, М. С. Грушевський зауважує, що вода у весільній драмі відіграє роль символу розмноження і паруння, в той же час дослідження символіки води останніх років (Міфи народів мира. М.; Л., 1982) свідчать, що мотив символу космічного океану, як і сонце, вогонь, в народній обрядовій поезії має космогонічну природу. В купальських обрядах водою обливають усіх учасників обряду для оздоровлення, очищення; з цією ж метою присутні скачуть через вогонь; у Білорусі переводять або перегонять через вогнище худобу.

Дослідження останніх років весільної драми в Україні свідчать про наявність мотиву обдаровування батьків молодой, але в іншій формі (Борисенко В. К. Нова весільна обрядовість у сучасному селі: на матеріалах південно-східних регіонів України. К., 1989; Здоровега Н. І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. К., 1974).

Батькам молодой, котра доносила «вінка» до весілля, після «ко-

мори», в час оголошення її чесноти, подаються пиріжки з маком, а в іншому випадку — пироги з цибулею.

Аналізуючи дружинні мотиви у весільній обрядовості, слушно підтримуючи думку Ф. Вовка про відображення у весільній драмі різних форм еволюції народу, автор наводить чимало прикладів, котрі свідчать про залишки дружинного епосу у весільній драмі. До подібних залишків варто було б віднести звичай освітлювати дорогу молодим шаблею, уквітчаною стрічкою, та свічкою, що його змальовує П. Білецький-Носенко у своїх етнографічних записах та романі-хроніці «Зіновій Богдан Хмельницький. Історична картина подій, моралі і звичаїв XVIII віку в Малоросії».

Еротика

Описуючи мотиви кохання в обрядовій поезії і ліричній пісенності взагалі, учений доходить висновку про певний період «вільних» стосунків між дівчатами і хлопцями, ґрунтуючись, головним чином, на фольклорному матеріалі. Не посилаючись на конкретні наукові матеріали, М. С. Грушевський звертає увагу на мотиви ігор хлопців і дівчат в календарних обрядах, їхнє захоплення вечорницями тощо. Але не можна цілком погодитися з тим, що явище обєрігання дівчиною цнот в українських звичаях досить пізнє. Навряд чи весільний обряд так ревно зберігав би мотиви перезви, коли б це не виходило з моралі народу. У праці Н. С. Зяблюк «Вечорниці» (Рад. шк. 1989. № 2; 3; 4) розглядаються проблеми моралі української молоді, аналізується література про звичаї вечорниць, міститься велика бібліографія до проблеми, подаються етнографічні наукові свідчення про незайманість української дівчини на вечорницях. За козацькими законами, хлопець, котрий зганьбив дівчину, підлягав смертній карі.

Персоніфікація природи, звертання до рослин, тварин, психологічний паралелізм притаманні розвиненій пісенній поезії, котра виросла на ґрунті природних умов і психологічного типу мислення творців.

Характеристичні прикмети старої поезії

М. С. Грушевський аналізує працю М. П. Драгоманова і В. Б. Антоновича «Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова» (1874. Т. 1; 1875. Т. 2), у якій подана програма фольклористичної діяльності в дослідженні пісенного матеріалу. В період створення програми українська фольклористика перебувала ще в стані формування. В другій половині XIX ст. головна увага українських учених була зосереджена на публікації записів, зібраних у різних регіонах України. Відсутність єдиних правил записування зумовило те, що численні матеріали не мали відповідної паспортизації (час, місце запису, дані про інформатора і записувача). І сьогодні в рукописних архівах зустрічаємо чимало нотаток щодо народних творів таких діячів літератури, етнографії і фольклористики, як Ганна Барвінок, С. Руданський, Марія Грінченко, Олена Пчілка, але нерідко без цих, таких потрібних для пізніших поколінь, даних.

Програма М. П. Драгоманова і В. Б. Антоновича, таким чином, належить до перших наукових здобутків широкого фольклористичного обстеження України в жанровому та історико-регіональному плані. Відсутність певної наукової фольклористичної концепції була причиною того, що на Україні в XIX ст., за винятком досліджень О. Потебні, деяких праць М. Драгоманова, М. Сумцова та І. Франка, не розвивалася теоретична фольклористична школа. Праці багатьох учених мали описовий або історичний характер. Саме тому й дослідження народної поезії М. С. Грушевським, яке він намагається спрямувати в

русло історії і теорії поетики, також не має чіткої теоретичної концепції. Учений, оперуючи величезним фактичним матеріалом, з одного боку, тяжіє до аналізу історії мотивів, з іншого — губиться у їхній різноманітності, висновках інших учених.

Цілоком має рацію Омелян Пріцак, стверджуючи, що соціологічно-історична концепція М. С. Грушевського базується на теорії факторів. Оперуючи дуже багатим ілюстративним матеріалом, дослідник як приклади залишків давньої поезії наводить так звані світові образи фольклору і древо (життя, мудрості, космогонічне, виноград), птаха (віщого, творця світу), звірів (дев'ятироного, тридцятироного, сімдесятироного), оленя, коня, воду (Дунай-ріку, море, світовий океан).

Золотописні кольори, котрі притаманні особливо календарній та родинній обрядовій поезії, казковому епосу, історію яких Н. С. Грушевський виводить від культурних впливів Візантії, Босфору, Туркестану, очевидно, свідчать водночас про християнський вплив на давню народну поезію, розвиток у ній під дією церковної атрибутики мотивів бароко, котрі, завдяки величальному, святковому призначенню цієї поезії, пов'язані з релігійними святами чи обрядами, зберігалися впродовж віків і дійшли до нашого часу.

В останні десятиріччя проблема світових образів фольклору і професійного мистецтва як історія формування психології художнього мислення, відображення їх у народній творчості привертала увагу багатьох учених, зокрема В. Я. Пропла, С. С. Аверинцева, В. М. Топорова, В. В. Іванова, Л. Шредера, Н. Перрота, П. Фрідріха, Е. Кагарова. Глибоко аргументовані наукові статті про ці образи читач може знайти у виданні «Мифы народов мира» (1980. Т. 1; 1982. Т. 2). У цих же статтях подається велика бібліографія досліджень історії формування і побутування світових образів мистецтва.

ЛІТЕРАТУРА ПОВІСТЕВА

Розділ присвячений одному з найвизначніших українських учених-істориків, досліднику літератури і фольклору, глибокому знавцю історії жанрів, мотивів, образів української і світової народної словесності *Михайлу Петровичу Драгоманову*. Видатний російський літературознавець, фольклорист, міфолог, автор теорії історичної поетики фольклору («Три розділи історичної поетики», 1889), О. М. Веселовський (1838—1906) писав у рецензії на «Малоруські народні легенди і повір'я. Звід Михайла Драгоманова» (К., 1876): «В паралель до „Історичних пісень малоруського народу“, виданих Вл. Антоновичем і М. Драгомановим, з'явився недавно чудовий збірник малоруських народних легенд і повір'їв, на який звертаю увагу всі, хто цікавиться вивченням народного побуту. Фахівцям на нього вказувати нічого. Я не сумніваюся, що кожний з них вже запасся примірником збірника і не раз дякував видавцеві за багатство зібраного ним матеріалу, до цих пір мало доступного російському досліднику» (Древняя и новая Россия: 1877. № 2. С. 205).

Вагомий внесок М. Драгоманова у розвиток української фольклористики й літературознавства відзначали М. Павлик, І. Франко, М. Старицький, Леся Українка, Олена Пчілка. В. Стефаник писав: «Де тільки звернете і заглянете в наше життя культурне, всюди буде прописане ім'я Драгоманова, як не перше, то одне з перших» (Михайло Петрович Драгоманов. 1841—1895. Його ювілей, смерть, автобіографія і спис творів/Зладив і видав М. Павлик. Львів, 1896. С. 311).

Зміст і форма. Темі героїчні

Аналізуючи ритмічні і римовані поетичні тексти легенд і казок, М. С. Грушевський розвиває гіпотезу про їхню ранню поетичну форму. Справді, композиційні особливості легенд, казок свідчать про чітку ритмічну їхню організацію, певну обрядовість художніх засобів. Особливо це стосується таких казок, як чарівні, що вважаються за формою «класичними», казок про тварин, кумулятивних казок. М. С. Грушевський має рацію і в тому, що творчість багатьох мандрівних оповідачів, котрі оповідали про чарівництво, незвичайних героїв, рівних за умінням і силою з богами, під впливом масової християнізації та соціальних умов у XVI—XVII ст. поступово втрачалася. Про боротьбу з такими професійними оповідачами свідчить, наприклад, грамота Верхотурського воеводи 1649 р., у якій засуджуються ті люди, які «казки кажуть небувалі» (Новиков М. В. *Образы схинослов'янської чарівної казки*. М., 1974. С. 7).

Період монголо-татарської навали призвів до втрати багатьох оповідальних сюжетів, витіснення билинного епосу з території Київської Русі, переміщення його носіїв на північ. Нові регіональні умови, історичні події на традиційну форму жанру билини нашаровували інших героїв. Дружинний епос як такий, що вже не обслуговував певні верстви населення, відходив. Натомість з'явилися нові образи, котрі відповідали потребам свого часу. Саме тому відомі історичні особи та рідко зустрічаються у билинах пізнішого часу, а героїчні мотиви, описи бойових подвигів богатирів і представників простолюду домінують у казках і легендах.

Вперше в українській фольклористиці до проблеми поезики української народної прози, зокрема казки, як системи, комбінації типових найменших одиниць сюжету звернувся І. Я. Франко у дослідженні «Що таке мотив?» Сюжет як суму різних найменших одиниць-мотивів розглянув також В. Я. Пропп у роботі «Морфологія сказки» (Л., 1972). Теоретичні ідеї В. Я. Проппа про взаємовідношення казкових мотивів, використані Тартуською лінгвістичною школою в структуралістичних дослідженнях. Вони періодично публікуються у збірниках наукових статей «Праці по знакових системах».

М. С. Грушевський розглядає казкові мотиви ще в іншому плані: не як найменшу одиницю сюжету, а як окремі підтеми, «певні, випробувані в своїх психологічних впливах ситуації, котрі видозмінюються, відходять з часом, натомість з'являються нові, котрі домінують у сюжеті, утворюють нові жанри».

Сучасний погляд на мотив як найменшу одиницю сюжету дає змогу за допомогою структуралістського методу визначити час створення, регіональну приналежність того чи іншого твору, його місце в системі жанру.

КАЗКА

Сумцов Микола Федорович (1854—1922) — український фольклорист, етнограф, літературознавець, з 1919 — академік АН УРСР, професор Харківського університету, один із найбільших дослідників усної народної творчості, спадщини І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Гоголя. М. Сумцов — дядько українського письменника Івана Івановича Манжури (1851—1893), який завдяки М. Сумцову захопився фольклористичною та етнографічною діяльністю і зібрав чимало казок, легенд, анекдотів, прислів'їв і приказок тощо.

М. Сумцову належить велика кількість праць про українських фольклористів, збірники фольклорних творів, писанки, вечорниці тощо.

Наша казкова традиція

Проблема класифікації казкового репертуару фактично залишається відкритою і до сьогодні. Той багатий науковий апарат, який подає М. С. Грушевський, аналізуючи концепції класифікації народної прози, зокрема казки, дає дуже великі можливості для глибокого вивчення різновидів казки як жанру. Узагальнена класифікація Грушевським казкового репертуару за образною системою, тематикою і «генеалогією» (мається на увазі — історичним формуванням) досить вдала, хоч у збірниках творів цього жанру за останні десятиріччя у східнослов'янському фольклорі подається, головним чином, три групи: казки про тварин; чарівні, або фантастичні; соціально-побутові, або новелістичні. Ці групи охоплюють усі різновиди за образною системою і тематикою та об'єднуються за художньою формою, домінантою поетичних засобів.

Головніші казкові мотиви

Головні казкові мотиви за М. Грушевським — це образи або «мікротеми» казки.

Космічні сили, або так звані космогонічні образи, фігурують в українських казках не часто. Вони виступають як порадики шукачеві його нареченої, як добротворці, заступники знедолених. Особливо цікава космогонічність цих образів у казці «Красносвіт», записаній І. Павликом у с. Вижниці на Галичині від П. Гулей, опублікованій у віснику літератури, історії і фольклору «Житє і слово» (1894. Т. 2). Образи хлопчика з великодньої писанки, Мороза, Вітра, Місяця, поганої цариці — володарки темряви, поза сумнівом, мають космогонічний характер і є дуже цікавими у своїй міфологічній «відвертості». З великоднього яйця народжується хлопець, котрий після тривалих перипетій за допомогою своєї дружини-царівни перемагає тьму, стає володарем світла. В інших східнослов'янських народів такий образ не зустрічається.

Дослідження образу Баби-яги триває й у сучасній фольклористиці. В. Я. Пропп у ґрунтовному дослідженні «Історичні корені чарівної казки» (Л. 1986; перше видання 1946) висловлює думку, що Яга може мати зв'язок із царством мертвих. К. Д. Ладушкін у статті «Баба-Яга й одноногі боги» (Фольклор і етнографія. Л., 1970), звертаючи увагу на одну з основних ознак її — одноногість, в результаті ретельного аналізу робить висновок, що генеалогія цього образу в змієві, і дає таку схему: новий час — баба-Яга — костяна нога (казковий персонаж); дохристиянська епоха — баба-Яга — одна нога (слов'янська Богиня смерті), первісна епоха — змія (уособлення смерті).

Найповніше дослідження образу змія належить В. Я. Проппу («Історичні корені чарівної казки»), який, аналізуючи «типи» зміїв у казці, називає чимало їх функціональних художніх значень; змій, пов'язаний з водою, змій, пов'язаний з горами, збирач данини, охоронник кордонів, поглинач, смерть-викрадач, страх, кербер, сторож тощо. Значною мірою учений пов'язує виникнення цього образу з обрядом ініціації молодих воїнів та охороною кордонів царства мертвих. Аналізуючи міфологію світу у словесному й образотворчому мистецтві, російський учений В. В. Іванов також відзначає, що уявлення про змія пов'язане з плодючістю, землею, жіночою силою родів, водою, сонцем, з одного боку, і домашнім вогнищем, вогнем взагалі (особливо небесним), а також з чоловічим оплодотворюючим началом — з іншого (Міфи народів світу. Т. 1. С. 468). На художніх зображеннях світового древа життя, що має характер розвиненої вертикальної тричленної моделі світу (типу шумерської, індоєвропейської та історично пов'язаних з нею давньогерманської, індоіранської, слов'янської), космічний змій розташований внизу, біля коріння світового древа. У слов'янському

фольклорі (як і в міфології «Ригведи» й «Едди») змії має, головним чином, негативне значення, часто у зв'язку з фалічною символікою. В казках це відображено в образах змія-спокусника (див. наприклад, «Казку про Солов'я-розбійника і сліпого царевича», яку у XIX ст. записав російський художник Л. Жемчужников від О. Левченка на Полтавщині, опубліковану у збірці П. Куліша «Записки о Южной Руси» (СПб., 1857. Т. 2).

Особливо часто в українському казковому репертуарі зустрічається образ змія-охоронника кордонів («Про Сученка», «Про Сученка-богатиря» — П. Чубинський у «Працях етнографічно-статистичної комісії Російського географічного товариства у Південно-західний край», 1876, т. 2). Поширений в українських казках і тип змія — «ворожого тестя» (тобто батька майбутньої дружини героя). Цей художній тип пов'язаний з обрядом ініціації — посвячення чоловіка у воїни, у мужчини, характерний, наприклад, для таких казок, як «Про царенка Івана і чортову дочку» (записав український письменник і фольклорист XIX ст. М. Номис од дівчини з Канева, опублікована у першому виданні «Народних південноруських казок», 1869, відомим письменником, фольклористом І. Я. Рудченком), «Яйце-райце» (записаний у XIX ст. в Уманському повіті на Київщині, опублікований у «Народних південноруських казках» І. Я. Рудченком) та ін.

Загадковим і досі не розгаданим дослідниками є у слов'янській, зокрема українській, казковій традиції образ Кошія (Костія) Безсмертного, на думку учених (В. Я. Проппа, М. В. Новикова), божества царства мертвих і водночас пов'язаного з обрядом ініціації. М. С. Грушевський цілком слушно посилається на М. Драгоманова, котрий вважає, що це фантастичний образ безтілесного кістяка, котрий виник з етимології слова. Пізніші доведення учених, наприклад російського казкознавця В. П. Анкіна (Російська народна казка. М., 1959. С. 149), що етимологія назви «Кошей» походить від тюркського «кош» — глава сім'ї, воєначальник, на наш погляд, безпідставні. Інший російський учений М. Попов, досліджуючи матеріали давньоруської словесності, дійшов висновку, що образу Кошея передував образ Карачуна, який міг перетворюватися на різні чудовиська, володів силою чарівника (Слов'янські старожитності, або пригоди слов'янських князів. СПб., 1770—1771). Російських учених вводить в оману корінь слова «каш», тоді як український казковий матеріал абсолютно переконливо дає дані для «розшифровки» генезису образу — Костій, Костей. І зовнішність Костея підтверджується казковим матеріалом. Він з одних кісток, його душа далеко в яйці, бо він безтілесний («Іван Богодавець побив його так, що на ньому немає ні одної цілої кістки, коли живий таки, бо він бездушний». — «Богодавець Іван» — П. Чубинський у «Працях...», т. 2).

В аналізі М. С. Грушевського казкових мотивів (головним чином, образів) привертає увагу характеристика таких зооморфних і часто «антропоморфних істот», як Доля, Недоля, Злидні. Сюди ж можна було б віднести й образи з яскравішим соціальним забарвленням: Правди, Кривди, Щастя, Нещастя, Горя, Біди.

Походження цих образів, очевидно, пов'язане з певним жанром повчань, дидактики, напугування до праці, боротьби з труднощами тощо. Подібні казки, де фігурують такі образи, зустрічаються в давньоіндійському тваринному епосі «Панчатантра» і у збірнику ірано-арабського походження «Тисяча й одна ніч». Чимало оповідей цього збірника належить до так званого жанру повчань — «Зерцал», поширених на Близькому Сході середньовікової енциклопедії. Ця давня традиція успадкована від біблійних і фараонівських часів (*Шидфар Б. Книга далека й близька // Тисяча й одна ніч: Вибр. казки. М., 1975. С. 16*).

Не в усьому можна погодитися з ученим щодо його характеристи-

ки образу героя-семилітка. «Правдоподібно, сім літ означає тут наперед пересунений термін воєнної дозрілості...» Останні дослідження про міфологічне значення чисел у народній творчості, у психології народного мислення та фізичних законах (Стратанович Г. Народні вірування населення Індокитаю. М., 1978. С. 87; Дунаєвська Л. Українська народна казка. К., 1989; Знойко О. Міфи Київської землі та події стародавні. К., 1989. С. 300—302) свідчать про те, що число 7 позначало найповнішу міру величини (Прислів'я: «Семеро — одного не чекають». «Сім раз одміряй — один раз одріж»; Загадки: «Іде Марушка — на ній сімсот козушків» і т. д.). Звідси й образи мужнього, мудрого, сильного (читай кожне слово з префіксом «най») героя-семилітка («Котигорошко», «Чабанець», «Іван Богодавець, Сученко, Іван-Мужичий син» тощо) і мудрої дівки-семилітки («Семиліточка», «Семилітка») записані О. Марковичем та Марком Вовчком, відповідно — на Борзнянщині (Чернігівщина) та в с. Ведмеже (Вінниччина) — Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича. К., 1983). Варіанти казки про семилітню розумницю записані М. Костомаровим («Казка про мудру дівку-семилітку»), Б. Грінченком («Мудра дівчина») та ін.

Аналіз мотивів завдання, помічників героя, зокрема коня, лісових тварин, риба, птахів, комах, метаморфоз, чудодійних предметів, дуже ретельно, із залученням світового казкового й міфологічного епосу, виконано у книзі В. Я. Проппа «Історичні корені чарівної казки» (1986).

Інтернаціональне і національне

У цьому розділі М. С. Грушевський на багатому фактичному матеріалі, котрого тривалий час були позбавлені радянські дослідники пізнішого часу, аналізує міфологічну, міграційну, історичну й антропологічну теорії у світовому, зокрема, європейському, казкознавстві і побутування цих теорій в Україні. Щодо послідовності викладу фактів, теоретичних ідей європейських учених, розтлумачення цих ідей в українській науці доробку М. С. Грушевського немає альтернативи. Історія російської, частково й української, міфологічної школи подана у ґрунтовному дослідженні «Російська міфологічна школа XIX ст.» (1989).

Певні конкретизуючі дані про існування цих теорій в Україні читач може одержати в межах навчального курсу з фольклору у підручнику для студентів-філологів «Українська народна поетична творчість» (К., 1983).

Кожна з вищезгаданих теорій відкриває певну завісу типологічних інтернаціональних і національних мотивів у казковому, взагалі оповідальному епосі народів світу, східнослов'янському, українському зокрема. Але в жодному не може бути єдиним поясненням ідейно-художніх аналогій чарівних образів, космогонізму казки, легенди, міфа, бо при застосуванні кожної з цих теорій виникає ряд нових і нових суперечностей, котрі не вкладаються в рамки ні міфологічної, ні міграційної, ні історичної, ні взагалі інших теорій. Витоки подібної сюжетності, образності, мотивів казок, легенд, міфів, анекдотів народів світу варто, очевидно, шукати і в історії заселення планети людством (сьогодні, після численних нововідкриттів, ця історія не здається вже такою поясненою, як досі), і у закономірностях фізичних особливостей, мислення людини як особи виключно біологічної, котра відрізняється від інших істот земної кулі, а в дечому і сходиться з ними.

Брати Грім — Якоб (1785—1863), Вільгельм (1786—1859) — німецькі філологи, письменники, мовознавці, історики літератури і фольклору, основоположники західноєвропейської міфологічної школи, видавці численних збірників народних казок.

Новиков Микола Іванович (1744—1818) — відомий російський видавець сатиричних журналів «Трутень», «Пустомеля», «Живописець», «Кошелек», письменник, просвітитель, журналіст, видавець «Повного нового зібрання російських пісень», де опубліковано й українські пісні.

Стасов Володимир Васильович (1824—1906) — видатний російський художник, музичний критик, почесний академік Петербурзької АН. Ідейно-естетична концепція на розвиток мистецтва, про яку говорить М. С. Грушевський, виявилася у його працях «Мистецтво XIX ст.», «Двадцять п'ять років російського мистецтва».